

Сергій Стельникович

«Війна пам'ятників» на території Житомирсько-Вінницького регіону в період німецької окупації

У статті проаналізовано акції нацистів з ліквідації на окупованій території Житомирсько-Вінницького регіону пам'ятників радянської доби та політику окупаційної адміністрації, спрямовану на підтримку ініціативи місцевого населення зі встановлення монументів антирадянського змісту. Визначено, що певні спроби встановлення пам'ятників, присвячених подіям української визвольної боротьби початку 20-х рр. ХХ ст., ініціювалися представниками самостійницького руху.

Ключові слова: *пам'ятник, Житомирсько-Вінницький регіон, генеральний округ Житомир, окупаційна адміністрація, місцеве населення.*

Німецька окупація України 1941–1944 рр. передбачала заміну політичних й ідеологічних устоїв комунізму на нацизм, злам, а подекуди і спекулятивне відновлення – через посилену антирадянську пропаганду – історичної пам'яті місцевого населення, що в тому числі передбачало повну елімінацію пам'ятників попередньої радянської доби. При чому усунення комуністичних монументів означало не демонтаж, а їх фізичне знищення, яке, незалежно від ідейного змісту суб'єктів і об'єктів процесу, трактується як вандалізм. У такому підході нацистів певною мірою проявилася іронія долі, адже радянські пам'ятники іноді стояли на місці знищених самими більшовиками монументів царської епохи. Водночас у деяких українських регіонах, зокрема Житомирсько-Вінницькому, де станом на кінець літа – осінь 1941 р. були сильними позиції самостійницького руху, у рамках відзначення трагічних річниць антибільшовицької боротьби початку 20-х рр. ХХ ст.

націоналістами робилися спроби встановлення відповідних тематичних монументів.

Актуальність окресленої проблематики посилюється фактичною відсутністю в історіографії робіт, у яких би піднімалося питання «війни пам'ятників» в період Другої світової війни як на загальноукраїнському, так і регіональному рівнях.

Метою пропонованого дослідження є розгляд нацистської політики по знищенню пам'ятників більшовицької доби на території Житомирсько-Вінницького регіону, позиції окупаційної влади, спрямованої на підтримку ініціатив місцевого населення зі встановлення антибільшовицьких монументів; та відповідних заходів українського самостійницького руху.

На території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою генерального округу Житомир, територіально-адміністративної одиниці у складі райхскомісаріату України, пам'ятники комуністичної епохи, «наочні ознаки існування радянської влади» [1, с. 209], німці знищили у перші дні окупації [2, арк. 130; 3, арк. 5; 4, арк. 269; 5]. Лише у Житомирі були зруйновані пам'ятники В. Леніну, Ф. Дзержинському, М. Щорсу, Революції [4, арк. 269; 5]. Особливо цинічно відбулося знищення пам'ятника Леніну у Ружині на Житомирщині. 19 липня 1941 р., на другий день окупації міста, німці, зібравши біля пам'ятника більшовицькому вождю 15 місцевих жителів (імовірно, євреїв та/або комуністів), змусили їх співати революційні пісні та танцювати навколо пам'ятника, а потім, давши лопати й кирки, – розбивати пам'ятник. Усе це німцями було знято на кіноплівку [2, арк. 130].

Політика окупаційної влади, спрямована на ліквідацію пам'ятників більшовизму, була підтримана українськими допоміжними органами влади. 7 серпня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло розпорядження про усунення і знищення емблем радянської доби у містах та селах, у тому числі пам'ятників. Розпорядження стосувалося й інших символів комуністичної епохи, серед яких більшовицькі портрети, радянські зірочки, червоні прапори [6, арк. 484].

Разом з тим, на території генерального округу Житомир німці не встановили пам'ятників, пов'язаних з нацистськими реаліями. Таких фактів в джерельній базі не зафіксовано. У рамках колонізаційних планів окупантів, які передбачали перетворення краю на осередки німецьких поселень, місцевим мешканцям відводилася роль робочої сили, несвідомих індивідів, яких, на відміну від фольксдойче, не потрібно було піддавати германізації, зокрема й через монументальне мистецтво. У цьому аспекті заходи окупаційної адміністрації іноді стосувалися встановлення пам'ятників на кладовищах солдат вермахту. Приміром, пам'ятник загиблим німецьким солдатам було споруджено у Житомирі по вул. Вільській [7, арк. 1]. Із другої половини 1942 р. основним осередком поховань у регіоні німецьких військових, які відзначилися у боях на східному фронті, представників підрозділів СС та військового керівництва вермахту стала територія польової ставки райхсфюрера СС Г. Гімmlера Гегевальд у селищі Гуйва поблизу Житомира¹.

Не дивлячись на будь-які історичні або художні аспекти більшовицького монументального мистецтва, у німців навіть не поставало питання щодо збереження пам'ятників, які символізували радянські реалії. У наказі генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р. вказувалося: «Ніякі історичні або художні цінності на Сході не мають значення» [8, арк. 2]. Як правило, окупаційною владою не знищувалися пам'ятники, позбавлені ідеологічного змісту. У вересні 1941 р. міський голова Житомира Д. Павловський в інтерв'ю газеті «Українське слово» зауважив, що в місті зняті «пам'ятники большевицьким вождям», а залишені лише міфологічні скульптури та скульптури з тем побутового життя [9]. Проте значна частина скульптур із гіпсу, які містилися у скверах міста, особливо фігур, які відображали спорт і фізичну силу, були зруйновані невідомими [10]. Про скульптури двох купальниць на березі річки Тетерів у міському парку

---

¹ У 1998 р. зусиллями організації «Народний союз Німеччини по догляду за військовими похованнями» німецьке військове кладовище на території колишньої ставки Гегевальд було облагороджене. Нині пошукові організації тут перепоховують залишки усіх німецьких військових, які виявлені в околицях Житомира.

Житомира, які виступали окрасою міста, на початку травня 1942 р. писала газета «Голос Волині» [11]. Ідеологічно нейтральні пам'ятники за часів нацистської окупації були збережені і у Вінниці, вигляд деяких із них представлений на німецьких фото [1, с. 208-209].

«Ліберальна» позиція нацистської окупаційної адміністрації по відношенню до ідеологічно нейтральних монументів не врятувала пам'ятник О. Пушкіну в Житомирі, який був найстарішим пам'ятником міста. Бронзовий бюст О. Пушкіна було знято з постаменту та відправлено на базу металобрухту¹ [12]. Імовірно, що акт вандалізму по відношенню до пам'ятника був вчинений деякими особами з метою особистої наживи. Адже з початку 1942 р. окупаційна влада розгорнула широку кампанію по збору кольорових металів [13]. Тому, більш за все, пам'ятник О. Пушкіну було зруйновано не раніше цього часу.

На початку нацистської окупації в умовах розгортання діяльності самостійницького руху час від часу піднімалися питання про вшанування важливих подій історії українського державотворення, пов'язаних з антибільшовицькою боротьбою початку 20-х рр. ХХ ст., які мали місце на територіях Житомирської і Вінницької областей, та їх відзначення через встановлення різного роду пам'ятників.

12 листопада 1941 р. у селах Мончин та Левківці Погребищенського району на Вінниччині було проведено перепоховання тіл чотирьох учасників загону Карого, які загинули у боротьбі з більшовицькою владою в 1922 р.: Бориса Єфремова, Петра Горлінського, Дмитра Хмари та Степана Тарасюка. На могилі повстанців було встановлено тризуб [14], який можна сприймати як символічний пам'ятник національного змісту. У цьому заході разом з місцевими селянами, колишніми учасниками повстанської боротьби та працівниками районного управління брали участь представники німецької комендатури. Присутність німців, які принципово не виступили проти акції

---

¹ Бронзовий бюст О. Пушкіна вцілів, після війни його було віднайдено серед уламків одного зі зруйнованих будинків по вул. Михайлівській.

перепоховання та встановлення тризубу на могилі, може свідчити про їх підтримку таким чином антирадянських настроїв серед населення.

Найбільш масштабною подією другої половини 1941 р., яка у багатьох аспектах стала переломною для діяльності самостійницького руху, зокрема ОУН(М), була 20-та річниця вшанування Базарської трагедії, розстрілу більшовиками 359 полонених вояків Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР під керівництвом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. При обговоренні заходів, пов'язаних з 20-ю річницею вшанування жертв Базарської трагедії, було піднято питання про можливість встановлення пам'ятника на честь жертв трагедії кінця листопада 1921 р. Напередодні кївська газета «Українське слово», контрольована мельниківцями, писала: «Під Базаром могли б присутні на святі розпочати сипати могилу, на якій має стати монументальний пам'ятник. Конкурс на нього повинен розписати Комітет Базара, а прибуток від продажу фотопроектів, а також від фото місця розстрілу та портретів от. Тютюнника повинен іти у фонд на збудування пам'ятника» [15]. Утім, як засвідчує джерельна база, реально розпочалася тільки акція зі збору коштів на майбутнє зведення пам'ятника. Лише 21 листопада 1941 р., у день вшанування річниці базарських подій, у с. Залісах на Ковельщині (Рівненська область) з ініціативи голови місцевого товариства «Просвіта» о. Данила Штуля¹ на побудову пам'ятника у Базарі було зібрано 175 крб. 30 коп. До часу створення відповідного Комітету гроші були передані до адміністрації газети «Волинь» [16]. Проте ідея встановлення пам'ятника у Базарі реалізованою не була. З кінця листопада 1941 р. нацистська окупаційна влада розпочала репресивні заходи проти самих учасників акції вшанування жертв Базарської трагедії 1921 р. та взяла курс на придушення будь-яких проявів українського національного життя.

Іншим прикладом ініціативи місцевого населення щодо встановлення пам'ятників національного змісту є заходи жителів м. Пулини

---

¹ Батько Олега Штуля («Шуляк», «Жданович»), відомого діяча ОУН(М), який після смерті А. Мельника протягом 1964–1977 рр. був Головою ПУН.

(Червоноармійськ) на Житомирщині. Із початку німецької окупації вони висловили бажання встановити пам'ятник полеглим учасникам, серед яких і мешканці міста, антибільшовицького повстання під керівництвом отамана Соколовського 1919 р. Для монументу було обрано місце (біля школи) та навіть заготовлено каміння, але через відсутність коштів та цементу будівництво затягнулося. Для розв'язання проблеми в одній зі статей житомирської газети «Голос Волині», авторства М. Бобова, від 6 червня 1942 р. висловлювалася пропозиція, що відповідну роботу по реалізації проекту мають провести допоміжні органи управління за підтримки німців [17]. Інформація про подальші заходи, пов'язані з будівництвом у Пулинах пам'ятника жертвам повстання, очолюваного отаманом Соколовським, відсутня.

Оскільки серед місцевого населення нацистська окупаційна адміністрація проводила активну антирадянську пропаганду, вона, як і у випадку із подіями в Погребищенському районі, принципово не виступила проти заходів жителів м. Пулини по створенню пам'ятника жертвам антибільшовицького повстання. На відміну від ініціатив у Базарі кінця листопада 1941 р., пулинський монумент, маючи локальне значення і не виступаючи передумовою широкого піднесення національної самосвідомості, мав стати джерелом підтримання антирадянських настроїв населення.

Із середини 1943 р. за умов відступу вермахту на східному фронті окупаційні органи, провівши ексгумацію та перепоховання жертв вінницького НКВС 30-х рр. ХХ ст., перетворили «вінницький сюжет» на центральний елемент антирадянської пропаганди. Широко популяризуючи злочини радянської влади у Вінниці на сторінках легальної періодики, у кінохроніці тощо офіційна влада позитивно поставилася і щодо ідеї побудови у Вінниці монументу жертвам НКВС.

Вперше ідею побудови пам'ятника висунув 12 червня 1943 р. під час похорону першої групи жертв вінницького НКВС голова м. Вінниці О. Савостьянов [18]. Із 16 червня 1943 р. міське управління організувало добровільний збір коштів у фонд побудови пам'ятника серед місцевого

населення [19]. Уже до 18 липня 1943 р. було зібрано понад 100 тис. крб. [20], а до початку жовтня 1943 р. – більше 584 тис. крб. [21]. Разом із пожертвуваннями місцевого українського населення до цієї справи долучилися представники інших регіонів України, деякі організації, громади різних релігійних конфесій та іноземці [20; 21; 22; 23; 24]. Так, 2 тис. крб. пожертвував сербський журналіст Живадикович [22]. На будівництво пам'ятника спрямовувався і прибуток від продажу книги А. Трембовецького «Злочин у Вінниці» [25; 26]. Незважаючи на наявність значної суми грошей, конкурс на спорудження пам'ятника не був оголошений [21]. Через відносну складність задуму та приближення фронту бойових дій пам'ятник жертвам вінницького НКВС так і не був побудований.

У рамках масової антирадянської пропагандистської кампанії німців середини 1943 р., пов'язаної з ексгумацією та перепохованням тіл жертв НКВС у Вінниці, у тому числі підтримки проекту побудови тематичного пам'ятника, окупаційні органи не заперечували проти відкриття монументів жертвам радянських репресій 30-х рр. ХХ ст. в інших частинах Житомирсько-Вінницького регіону. На початку вересня 1943 р. з ініціативи українського комітету самодопомоги на південній околиці Овруча біля зруйнованої за радянських часів церкви було встановлено дубовий хрест. Він виступав символічним пам'ятником місцевим українцям, які були знищені та депортовані органами НКВС. У заходах, пов'язаних із відкриттям пам'ятника, взяло участь понад 2 тис. осіб [27]. На хресті, розміщеному на цегляній підмурівці, був напис: «Жертвам жидо-більшовицького терору» [27]; за іншими даними напис був такого змісту: «Пам'ятайте про вивезених та замордованих НКВД українських братів» [28].

Отже, нацистська політика тотального знищення пам'ятників, які символізували радянські реалії, у період Другої світової війни повною мірою проявилася на території Житомирсько-Вінницького регіону. На відміну від цього, ліквідації не підлягали монументи, позбавлені ідеологічного змісту. Зацікавлені у підтримці антирадянських настроїв серед місцевого населення,

німці не заперечували проти появи тематичних локальних пам'ятників антибільшовицького змісту, водночас вони виступили проти встановлення монументу у Базарі, який міг стати символом єднання та розгортання самостійницького руху.

Література

1. Вінниця : Історичний нарис / [гол. ред. А. М. Подолинний]. — Вінниця : Книга-Вега, 2007. — 304 с.
2. Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. Р-2636, оп. 1, спр. 17, 130 арк.
3. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 20, 182 арк.
4. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 52, 277 арк.
5. Радянська Житомирщина (Житомир). — 1944. — 30 серпня.
6. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 3, 811 арк.
7. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1152, оп. 1, спр. 9, 204 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 5, спр. 15, 4 арк.
9. Українське слово (Житомир). — 1941. — 11 вересня.
10. Краківські вісті (Краків). — 1941. — 26 жовтня.
11. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 6 травня.
12. Радянська Житомирщина (Житомир). — 1944. — 6 червня.
13. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 21 січня.
14. За вільну Україну (Плисків). — 1941. — 25 грудня.
15. Українське слово (Київ). — 1941. — 15 жовтня.
16. Волинь (Рівне). — 1941. — 21 грудня.
17. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 6 червня.
18. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 20 червня.
19. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 14 серпня.
20. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 22 липня.
21. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 10 жовтня.
22. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 5 серпня.

23. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 10 серпня.
24. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 29 серпня.
25. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1943. — 16 вересня.
26. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 7 жовтня.
27. Овручські вісті (Овруч). — 1943. — 11 вересня.
28. Голос Волині (Житомир). — 1943. — 14 вересня.

In this article are analyzed the actions of the Nazis in the occupied territory of the Zhytomyr and Vinnytsia Region to eliminate monuments of the Soviet period and occupation administration policies at supporting local population to establish anti-Soviet monuments. Determined that certain attempts to establish monuments dedicated to the Ukrainian liberation struggle of the early 20-ies of XX century was initiated by the independent movement.

Key words: monument, Zhytomyr and Vinnytsia Region, Zhytomyr general district, occupation administration, local population.